

ԼԵԶՈՒԱՐԱՆԱԿԱՆ

ՏԱՅՈՅ ԱՅԽԱՐՀԻ

ԽՈՍՔ ԶՐՈՅ

Գ Ա Խ Ս Խ Ա Բ Ե Ա Բ Ե Ա Բ Ե

ՆԱԽԱԳԻՏՏԵԼԻՔ

Ներկայ երկասիրութիւնս ի լոյս ընծայելով՝ ջանացած ենք նախ պարզ եւ համառօտ քերականութեամբ, երկրորդ՝ ճոխ բառարանով ներկայացնել խոտրջոյ գաւառաբարբառը։ Ասով լրացուած կ'ըլլայ նաեւ այն պակասը՝ որ կը գդացուեր արդի բարբառներու ուսումնասիրութեան մէջ. եւ որով՝ օրինակի համար՝ “Հայ բարբառագիտութեան” մէջ միսյն քանի մը տողով յիշուած էր։ Միւս կողմանէ թէ շարունակութիւն եւ թէ (բարբառի մասին) ճոխ լրացումն է մեր միւս երկասիրութեանց, որոնք նպատակ ունեին խոտրջոյ ինչպէս բարբառին, նոյնպէս ազգագրութեան ուսումնասիրութեան նպաստել։ Մեր՝ այս շարբին մէջ՝ առաջին երկին, որ հաւաքածոյ մըն էր խոտրջոյ երգերու, Առակներու եւ Հանելուկներու², յաջորդեց Աւանդական Հերեաթներու հաւաքածոյն, վերջին լիովին քաղուած ծերունեաց եւ մասմիկներու բերնէ եւ տեղական լեզուաւու պատշաճ ուղղագրութեամբ³. Ասոնց կը յա-

¹ Հը. Աճառիկան, “Հայ բարբառագիտութիւնն”. Մոսկուա 1911, էջ 111—12: Կարնոյ բարբառին մասին խօսած առեւն, — որուն մէկ ենթաբարբառը՝ բայց իբրև միջին օլակ մը կարնոյ եւ Տրապիդնի բարբառներու միջեւ՝ կը համարի բարեգոնը, — Խոտրջոյ մասին կրնար գրել միայն այսպահ. “Առանձին ենթաբարբառ մ'ալ կը կազմէ խոտրջուք, որուն բանած դիրքը համէնին եւ կարնոյ բարբառներուն մեշտղ՝ դեռ բառական պարզուած չէ ինձի համարի։ Կը յիշէ միայն “Խոտրջուքի հանրածանօթ մէկ յատկութիւնը, որ բ ձայնը կը փերածէ յու եւն։

² “Երբեք. Առակներ, Հանելուկներ, թերահաւատութիւններ . . . Խոտրջոյն, հաւ աբեց Հ. Մ. Հ. Գուտառոցից։ Տփիւս 1904, 8°, էջը 136. (հաւ աբուած 1899—1902 ասարիները):

³ “Հին աւ անդական Հերեաթներ խոտրջոյն հաւաքաց. Հ. Վ. Հաճենան, Աբեննա 1907, 80, էջը 89 (քանա Հերեաթներ՝ տեղական լեզուաւ, մենութեամի սյեւ այլ բառերու): Մեր հրատարակած այս Հերեաթներուն մէկ մասը ծանօթացած է եւ բռակական գիտուց գաղզ. թարգմանութեամբ։ Հմմոն. Contes et Légendes de l'Arménie traduits et recueillis par Frédéric Macler. Préface de René Basset. Paris 1911. 8°, pp. XV+196. Այս աեղթաթութեամբ մասնաւած են 11 Հերեաթներ (անդ՝ թ. 42—107 = Հեր. էջ. 5—51. Հերեաթ՝ VIII—XVIII գործոցն): — Հը. Աճառեան (անդ) կը յացանի թէ մեր այս երկասիրութիւնն առանձան չէ ունեցած. իսկ առաջնոյն (Կ'երգերը եւն) մասին կ'ըսէ թէ Կ'երգեթ զրական լեզուով գրուած ըլլալով՝ Ենթաբարբառին ուսումնասիրութեան նպաստ մը չկրցաւ մասուցանելոց։ Կը դիմենք որ հաւաքաման մեծապէն մասը երգեր են նոր երգիչներու, որոնք քիչ չափ գրագէտ ըլլալով՝ բնականաբար յանախ զրական գոյն մը տուած են իբրևն երգերուն։ Ասկայն բաց ի տեղական լե-

ջորդէ այժմ ներկայ երկասիրութիւնս՝ յատուկ մտօք ներկայացընելով բարբառը, մասնաւանդ իւր ճոխ բառարանով։

Մեր Տայոց հին աշխարհը՝ լեռնոտ ու ձորակիս՝ ըստ ինքեան նպաստելու էր գոնէ այլեւայլ երկարբառներու կազմութեան։ Գժբախտաբար ցայժմ շատ քիչ ուսումնասիրուած աշխարհ մըն է. եւ այս ուսումնասիրութիւնը գժուարացած է անովո՞ր՝ յընթացս դարուց ունեցած իւր փոփոխական արկածներէն եաքը՝ ճիշտ վերջին դարերուս մէջ մեծագոյն արկածներու ենթարկուած է։ Բազմաժիս ձորեր՝ լիովին հայախօս մինչեւ վերջը՝ այժմ բոլորովին անհայ եղած են։ Մահմետականացած ըլլալով կրօնիք՝ հետեւութիւնն եղած է նաեւ չափազանց շատ տեղերու համար՝ հայ բարբառին կորուստը։ Այս կողմանէ — գոնէ Տայոց աշխարհի արեւմտեան կիսուն եւ յատկապէս հիւսիսարեւմտեան բաժնին համար՝ կարեւոր կը համարինք խոտրջոյ եւ յարակցաց բարբառներուն ուսումնասիրութիւնը։ Խոտրջուր գիւրութիւն ուներ՝ բարբառի մասին՝ աւելի անխառն ու անկախ զարգանալու։ Որովհետեւ կրցած է՝ կամ կրցած էր՝ նոյն աշխարհին մեծագոյն մասին ծանր արկածներէն (— բռնի կրօնափոխութիւն, լեզուի կորուստ, զանգուածային գաղթում եւն —) համեմատաբար ազատ, եւ ամփոփ ու միատարր եւ հայ լեզուաւ մնալ մինչեւ այսօր։ Բաց ի բուն խոտրջուր եւ յարակցաց Մոխրկուտէ (— ուր միայն գիւրզի մը մէջ՝ աննշան մահմետական կամ մահմետականացած եւ թբքախօս բնակչութիւն մը մնացած է, —) նկատի առնուած է, մասնաւորապէս բառարանին համար, նաեւ Ճորոխի գիծը. ոչ միայն ցորչափ հայ եւ հայախօս է, այլ նաեւ մահմետական եւ արդէն թբքախօս եղած այն ժողովորդն ըլլակայ հովիտներուն, որ տակաւին պահած են աւելի կամ նուազ մեծ մժերը մը իրենց հին հայ լեզուէն։ — Այս մասին մեխաբանական եւ պատմական քանի մը գիտակութիւններ պիտի ըլլան ներկայ երկասիրութեամբ իբր լրացուցիչ ծրագրոււած երրորդ մասի մը մէջ, որուն նպատակը պիտի ըլլայ Տայոց աշխարհի Չորաշխարհին եւ Արսեաց գաւառին պատմական-տեղագրական ախճարի մը փորձել, որչափ հնար է մեր ցայժմ ունեցած լիովին անբա-

զուաւ կտորներէ՝ բռն ժողովրդեան բերնէն են ի մասնաւորի Առակներն ու Հանելուկները։ Տպագրութեան մէջ՝ հեռաւ որութեան պատճառաւ՝ սպրդած են սխաններ, եւ ուղղագրութիւնն ալ աւելի զրական ըլլալով՝ այն ապաւորութիւնը թողուցած ըլլալու։ Յամենայն դէպս տեղական լեզուի մասին որեւէ տարակցոյ կը փարատի՝ կը յուսանք՝ ներկայ երկասիրութեամբ։ — Համէնի բարբառի մասին տես անդ՝ էջ 184—195։ — Իսկ Սրբուինի մասին, որ՝ բայց Հը Աճառեանին՝ կը կապուի Մարազցի եւ խոյն բարբառներուն հետո համառօտ ախճարկ մը անդ էջ 290—91։

¹ Մինչեւ մեր այս օրերը։ Թէ ներկայ ճգնաժամէն եաքը, որուն ենթաբառած է նաեւ խոտրջուր (պատմագլի ճակատուն իւր շատ մերձաւոր գրիւքն ալ) լին վեճակ յառաջ կու գայ, այն չենք կարող գուշակել այս վայրկենիս։ Մեր երկը՝ յամենացն գէպս՝ գոնէ կորուստէ կ'ազատէ բարբառը, զոր կրցած ենք ուսումնասիրել տարիներով, բռն իսկ աեղջ՝ ժողովրդեան մէջ՝ խաղաղութեան անբանին։

ւական առաջնությունը: Այս կետն ուրեմն կը թողունք ուրիշ տեղույ:

Մեզի համար, ինչպէս ըստինք, դիւրին եղաւ Գաւառաբարբառիս թէ Քերականութեան համառօտութիւնը եւ թէ Բառարանն յօրինել, հոգ տանելով մանաւանդ Բառարանի ճոխութեան, որուն մթերքը հաւաքած ենք տարիներու ընթացքին մէջ: Ժողովեցինք բառերը ժողովողեան բերնէն՝ շարունակ քանի մը տարիները Հոգ տարինք ամէն կարգի բառեր, ոմեր ու բացարութիւններ դնել՝ խօսակցութեամբ ալ հանդերձ: Շատ տեղ զետեղինք իրարու քով հօմանիշ բառերը կամ նոյն տեսակին վերաբերողները: Ինչպէս թթենւոյ կամ սալորենուոյ տակ նշանակեցինք իրենց տեսակները. նոյնպէս արուեստից վերաբերեանները. կամ լերանց դիրքերու անուններն եւ նմաններ՝ գրեցինք տեղ մը քովէ քով, բաց ի ուրոյն ուրոյն իրենց տեղը նշանակելէ:

Շատ բառեր գժուարաւ՝ միայն ծերունիներու քով՝ յաջողեցանք դրի առնուլ: Նոր սերունդին լեզուն — իւր պանդխտական կենօք իսկ աղդուած, եւ գարձեալ դպրոցներու եւ գրադիտութեան զարգացմանք՝ գրաւոր լեզուի աղդեցութեան ենթարկուած, — գրեթէ բոլորովին փոխուած է՝ գոնէ բառերու մեծ մթերքի մը համար. որով անդէս է հին բառերու մասին: Եւ անշուշտ ինչ ինչ բառեր արդէն կրուստի մատուած են: Մաս մը ալ միայն երբեմն երբեմն դեռ երեւան կու գոյ: Վասն զի գիւղիս մէջ Յօ տարի յառաջ կար տակաւին տնական Ընթառապատճենիւն, որով իւրաքանչեւր տուն իւր պէտքը կը լեցընէր: Կար տեղական Առաջարծութենիւն («վալպյո գործել») ամէն թաղի մէջ. որով մի կի՞ն 80 տարեկան գեռ կը զազէր վերջին տարիներու. — անոր վախճանելով՝ արուեստն ալ անհետացաւ: Կար նաեւ կանանց բարակ Ասղնակործութենիւն, որ նոյնպէս աներեւութեանալու վրայ է: Երիտարծութենիւնը սակաւցաւ, — որ հողի պակասութեամբն արդէն սահմանափակ չափով միայն կարելի էր. — Անանան թուծութենիւնը, որուն համար զարգացման պայմաններ կային, տեղ տեղ վերջացաւ: Նոյնպէս ցանցաւ եղած են՝ Զարդարանութենիւն, Զորեղանութենիւն եւն: Ոչ մի ուրախալի գիւղատնտեսական վեճակ ունի դիւզու:

Բառարանիս մէջ քիչ շատ ճոխ են բառաստեանին բառեր. նոյնպէս՝ Երիտարծութենիւն, պարուղանագիւն, կանագանագանական, կենդանագանական, գուահան - մարդարաստեան եւն: Բայց մանաւանդը ընդունելին խօսակցութեանց բառերը շատ առատ ու պէտքէս են, որոնց բացարութիւններն երբեմն շատ գժուարին է տալ: Միայն ամբով իսպակ կամ նախադասութիւններ դնելով կարելի է առ կարգաւուած իւրաքանչեւր տարածութիւններ ընել: Ասի բազմաթիւ գաւառական բառ մը շատ գործառ է զարդարաներով, այս է - ԱՍՀԲ (= Ստեալ Վ. Ամուսնէ: (= Հր. Անտոնիան, Հայերէն գաւառական բառարան: ՏփԴ. 1913, էջ ՀՀՎII + 114) = «Եփնեան ժողովածու, Հար. Թ): Մեր իրեւ օրինակ յիշած բառերէն մաս մը շատ տարածութիւն է: Բայց օրինակի աղազաւ՝ Գավառական ԱՍՀԲ, 649 կը յիշէ մասին իրեւ մանկական բառ՝ «Հացը իմաստով» = և անեւ՝ ասկ տակ ՏփԴ. Ճաւարով շնուած կերակուր մը, իսկ լուսական առողջութեան է առ կողմանէ՝ ՀԱԳԲ: 349 Բանիալը կը յիշէ իր մասին խորչոյ (իսկ իր մը անհանդապ իսուսուն, իտշ. = Բան 204 կը դնէ Բանիալ Վանայ, Բանիալէլ՝ Արարատեան, Բանիալու՝ Ալաշկերտի, Վանայ, Բլուսունեաց: Իրականին ասոնք շատ ասկ տարածութեան քանի մը գծագիր ծանօթացած է: Այս աղազաւ՝ միայն իր օրինակ Մերի կ հարկէ աշքի առջեւ ունիւր խորջրոցին յատկանասութիւններ շատ քիչ անդամ պիտի ընենք, ուր մասնաւոր հարկ մ'կրեւ այս:

Գիւղական անօթներու, կանանց զարդերու ինչին զէնքերու վրայ կատարեալ գաղափար ու առնուլ, նոյնպէս՝ պէտք էր ասոնց լուսանկարներն գծագրութիւններով մէկտեղ: Ասոնք պիտի զեղունակութեան վերջը, նոյնպէս խորջրութիւնը կամ նախադասութիւններ շատ գաղափար կամ գաղափար կամ գաղափար մը:

նաեւ հոս հրապարակաւ յայտնել խորին շնորհակալութիւնս ամէնուն՝ որ նպաստեցին գործոյս¹:

* * *

Մեր Տայոց աշխարհի Լեզուն՝ ընդհանրապէս խօսելով եւ յատկապէս բառամթերքն ի նկատի ունենալով՝ շատ տարբեր չէ իւր գրացի գաւառաքարբաններին, ինչպիսի են՝ Ապեր, Բաբերդ, Բասսն, Կարին եւ Ալաշկերտ: Ասոնց հետ յարաբերութիւն ունենալով՝ քիչ շատ համեմատեցինք եւ քննեցինք, որով կարող կ'ըլլանք եղակացութիւններ հանել:

Բառերը յաճախ եւ ընդհանրապէս նոյն են, եւ տարբերութիւնն այլեւայլ տեսակներու մէջ միայն է, յաճախ կապուած գաւառի մը բերոց, երկրագործութեան, արուեստից եւ առանին պարագայից այլակերպութեան հետ: Օրինակ՝ ամէն այս գաւառաց մէջ իւղ հանդիւղ կարծիք իւղանք դործին կ'ըստի իւղանքի կաւագործիք արագութիւնն առ իւղանքի յարաբեր որ իւրաքանչիւր գաւառի յատուկ են: Օրինակ՝ կերակրոց մէջ՝ ներիսայ կարույոյ, Մշոյ եւ շատ գաւառներու սովորական է.

: Ար. Վահան Վլդ. Քչուրեան համեցաւ սատարել աշխարհացաց քարտէսին եւ գիւղական առնուլ գծագրել՝ անոր յատակադ ճով մէկտեղ: Քարտէսին սատարած է նաև Պր. Գեորգէան: Պր. Ք. Սապոննեան եւ Պր. Ա. Համենան յօժարեցան հինք լուսանկարներ առնուլ: Սատացաւ հայրագաղաքէն Հ. Յարութիւն Հուլիւնեան Վարդապէտ գաւառաբարսիս նկատմամբ բառ երու փոքր ժողովածոյք մը, զոր հաճոյք գիւղընկալցիք գրբիս մէջ:

2 Շատ բնական է որ այս եւ այլ կարգի անթիւ բառեր շատ տարածուած են ոչ միայն մերի նկատի ունեցած գաւառաց մէջ, այլ մեծ մաս մը քիչ շատ ամէն կամ շատ բազմաթիւ գաւառականաց մէջ, ուրիշներու տարածման լուսական կ'երեւան, երբեմն իմաստի պաշտաման ամենա մէջ կ'երեւան առաջարարաններով, այս է - ԱՍՀԲ (= Ստեալ Վ. Ամուսնէ: (= Հր. Անտոնիան, Հայերէն գաւառական բառարան: ՏփԴ. 1913, էջ ՀՀՎII + 114) = «Եփնեան ժողովածու, Հար. Թ): Մեր իրեւ օրինակ յիշած բառերէն մաս մը շատ տարածութիւն է առ բազմաթիւ գաւառաբարսաներ ծանօթացած ըլլալով՝ այս բազմաթիւ է շատ բառերու համեմատութիւններ ընել: Ասի բազմաթիւ գաւառական բառ մը շատ գործառ է զարդարաներով, կը կին հայցին կամ առողջութեան է առ կողմանէ՝ ՀԱԳԲ: 349 Բանիալը կը յիշէ իր մասին խորչոյ (իսկ իր մը անհանդապ իսուսուն, իտշ. = Բան 204 կը դնէ Բանիալ Վանայ, Բանիալէլ՝ Արարատեան, Բանիալու՝ Ալաշկերտի, Վանայ, Բլուսունեաց: Իրականին ասոնք շատ ասկ տարածութեան քանի մը գծագր ծանօթացած է: Այս աղազաւ՝ միայն իր օրինակ Մերի կ հարկէ աշքի առջեւ ունիւր խորջրոցին յատկանասութիւններ շատ գիչ անդամ պիտի ընենք, ուր մասնաւոր հարկ մ'կրեւ այս այս:

բայց ճաշուանը՝ Խոտրջոյ սեպհական է, իւշմեւ (թանէ խաւիծ) եւ գորեվ (լաղուտէ հայ)՝ համեւ շէնի¹: Այս երկու վերջին եւ ուրիշ քանի մը հայերէն բառեր մինչեւ այսօր կը գործածեն նաեւ Լաղերը: Այսպիսին եր ալ ես բառարանիս մէջ հաւաքած եմ:

Զարմանալի կրնայ երեւալ որ դաւառական շատ բառեր՝ իմաստի փոփոխութիւն կրած են, նոյն իսկ գաւառէ գաւառ, աւելի իսկ՝ հանդէպ գրաւորին. երբեմ՝ դրաւոր լեզուի ճիշդ հակառակ իմաստն ալ առած: Այստեղ կը յիշենք քանի մը բուսաբանական բառեր անոր համար ալ, որ ասոնց մէկ քանին գիտնական վիճման նիւթ եղան²:

Բարախ. կաղամինի: Բարտի-ին գոյնը կանաչ, սողկագնաց կը բարձրանայ 30—35 մետր՝ առանց ճիւղերու տարածութեան. արեւոս եւ ջրարբի տեղուանը կ'ամի մի միայն սոտերուն մշակութեամբ. սար տեղուանը յառաջ չի գար: Իսկ կաղամինի-ին գոյնը ճերմակ է, տարածեալ ճիւղերով 15—20 մետր հաղիւ բարձրութիւն ունի. տերեւները փոքր քամիով ալ կը շարժին եւ սոսափիւն կը հանեն: Կը բուսնի սար ու ծմակ տեղուանը, եւ ամէն անտառի ստորոտները կ'ամի առանց մշակութեան: Ճիւղերով չի բաղմանար, միայն արմատով կարելի է մշակելի դարձնել: Այս է գաւառաբարբառիս մէջ գործածուած բառերուն իմաստը: Իսկ մեր գրական լեզուի մէջ բարտին կը ստորագրուի կամ կը գործածուի կաղամախոյն տեղ եւ կաղամախին՝ բարտույն տեղ: Մենք քննեցինք նաեւ մոտակայ գաւառացիներու այս մասին գործածութիւնը. եւ նոյն դտանք՝ ինչ որ է Տայոց աշխարհի գաւառաբարբառին մէջ: Բասեն, կարին եւ բաբերդ բարձրագաւառներ ըլլալով՝ չունին պտղատու ծառաստաններ. սակայն ունին կաղամինը եւ ուռիք: Ընդհանրապէս հաղթի կ'անուանեն, սակայն՝ նաեւ աւելի յաճախ՝ կը գործածեն տաճկերէն բառը՝ հալած եւ էտոպն(ի) հալած: Սպերցիք մեր ըստ նշանակութեամբ կը գործածեն բարդին-ն: Սպեր եւ խոտրջուր՝ ունինք կաղնուու անուամբ դիւղեր,

¹ Ճաշուան ու Խոշմու, իբրիւ յատուկ նեղ շրջանի մը, չունին բնականաբար ԱԽՀԲ եւ ՀԱԳԲ: Սակայն վերջին, որ աւելի ընդարձակ ծրագրով է (ԱԽՀԲի ընտիր գործուանեան կորիզը կը կազմէ Արարատան բարբառ), ունի “Քորեվ”, Հմէ, քարի գրայ ի փուած-հայոց բացարարութիւնը յլնդհանուրն ճիշդ կրնայ համարուիլ: Համեմատութեան համար յիշենք իմէ Համենցոց որ Քորեվը լազուտի հաց է, եւ պատրաստութեան կերպն է՝ լազուտի խիւար ջազ եփել եւ դնել հողի մէջ թազուած սանդի մէջ, որուն բերանը խիւերով՝ վան փայտ կը վառեն, որով լազուտի ջուրը կը ցնդի եւ հաց կը դառնայ. ինչպէս բացարած ենք մեր բառարանին մէջ:

² Յատկապէս “բարտի” եւ կաղամախի, բառերու ինդիրը՝ նկատելով Խոտրջոյ գործածութիւնը: Հմմա. կ (Հ. Թումբ. Կերպիւան) “Արմատացեալ սխալ մը”, ՀԱ. 1905, էջ 51—53: “Բարտին ու կաղամախին՝ անդ, էջ 285—286: “Բարտի եւ կաղամախի բառերու նինդիրը՝ անդ, էջ 350—352: — Բնադրաբառ, “կաղամախին ու բարտին՝ ՀԱ. 1905, էջ 221—222: “կաղամախին ու բարտին՝ անդ, էջ 319—320:

որոնք սարի ստորոտն ըլլալով՝ կողմանիւց անտառներու մէջ՝ առած են անկէ իրենց անունը: Հին ժողովրդական առած մ'ալ ունինք, երկայն եւ անգործ մարդուն կ'ըսեն՝ կը էն բայց:

Գիհիկ. ջրիի: — Գիհի-ն (Juniperus)³ նոճւոյն մէկ տեսակն է. ասեղները բութ են. պտղական կոր կապուտակ, ձմեռը՝ թռչնոց կերակուր. բուռն՝ 2—3 մետր շրջապատ կ'ունենայ, 15—20 մետր բարձրութեամբ: Սա աւանդական ծառ մըն է՝ կրօնական ալ տեսակիտով, զոր ամէն հին մատուռներու քովերը բարձրացած կը դանենք: Մինչեւ այսօր ժողովուրդը կը յարգէ զանի, եւ անոր կային չի մօտեցըներ. ճիւղերէն կ'առնուն եւ աներու դրան վրայ կը դարնեն, որպէս զի ցաւենը հեռու փախչին: — Ցրիչն (ταχυς) աւելի թռուփ է քան թէ ծառ, որուն ասեղները փշե պէս սրածայրը են. պտղակները՝ կարմիր, նոյնպէս թռչնոց կերակուր են ձմեռ ժամանակի: Ցրի-ին մէկ տեսակը կը գտնուի սարերու ծմակները, իբր թռուփ գետնաստարած ճիւղերով. զասի կ'անուանեն լանի: Թէ չիհի-ն եւ թէ ցրի-ն բուսաբանութեանց մէջ շատ անգամ անորոշ բացարարուած են: Սպերն ու բաբերդ ալ՝ մեղլ պէս կը գործածեն այս բառերը. եւ անոնց պտղակները նոյնպէս մեղի հետ՝ կ'անուանեն լանի: Սպերի մէջ՝ Հունուտի մօտ, Ճորխսափի վրայ կը հանգչի այժմ թըրաբնակ Գիհիուր դիւղը:

Ոլոր. ցտուզ: — Սլոր (= Սլոր) վայրի սալորն է, որ թթու, կոր, կարմիր ու ճերմակ կ'ըլլայ: Իսկ առողութ է ընտանի սալորը, որ երկայնաձեւ է եւ անոյշ: Այսպէս կ'անուանեն նաեւ Սպեր ու բաբերդ. միայն թէ վերջինս չունի ընտանի սալորենին:

Բալլ. ֆիհնայ բալլ: — Մեր եւ մերձակայ գաւառներու մէջ մուտք չէ գտած կետա բառը, որուն տեղ հասարակ կը գործածուի բալլ: Իսկ թթուաշ բալի տեղ՝ կեռաւակն զանազանելու համար՝ գործածական է ֆիհնայ օտար բառը, կամ միասին՝ ֆիհնայ բալլ: Նոյն երեւոյթն է այլեւայլ գաւառաբառաներու մէջ ալ²:

1 Կաղամիներէն populus բառն ընդհանուր է, տեսակները կ'սրբազնին սարորգելով. — populus pyramidalis է մեր գաւառաբարբառին բարդին, իսկ populus tremula է մեր խողափին: Կոյնապէս տաճկերէն կուլու բառն ընդհանուր է. մեր գրացիք կաղամախին կ'անուանեն խողափն գամաֆի: Հայերէնի առաւելութիւնն մըն է որ չոկ ջոկ բառերու ունի, որոնց խիւարն զանազանութիւնն ժամանակութիւնը մէջ բարձրացւ տականի կը պահէ ու կը գործածէ:

2 Հմման. նաեւ ՀԱԳԲ, 165 Համէնի՝ “բանոց” կեռասեներու պարտեզ. բալնէ՝ կեռասենիդ. նոյնպէս Տրապիզոնի՝ Աբանուադ, բալնէներու անուադ: Միւս կողմանէ Արարատի, Մշշ եւն բարբառներու մէջ բալ աւելի կամ գլաւառաբար “Ալնեն” է. Հմման. ՍԱՀԲ, 81—82 (Բալ եւ բալնէ) եւ այն տեղ ալ յառաջ բերուած Աթանա-սուանի բառաստանութիւնը (Արեւելանի նահանգի բուսականութիւնը, ալխոտասարեց Յովի, Անտառափանց, Երեւան 1881, էջ 17): Բայց Բալ բառին մուսաք գտած ըլլալը շատ գաւառականներու մէջ եւ դարձեալ Ալնեն (ֆիհնէ եւն) օտար բառին տարածումը՝ կը ցուցընէ թէ բալ նախնարար

Կակալ. Ընկոյզ: — Կուտը ըսելով կ'իմառնանք ընկուղենույն պտուղն առհասարակ: իսկ չնկոյշ՝ սեպհականուած է բուն միջուկը նշանակելու: Այսպէս՝ նաեւ կարին, Սպեր եւ Համշէն: Ասի կարծենք լեզուական առաւելութիւն մ'եղած է, զոր կարելի էր թերեւս որդեգրել նաեւ գրաւոր լեզուի մէջ: Մեր գաւառականին մէջ կարող ենք նաեւ կազնւոյ եւ նշի միջուկին ըսել նկոյշ¹:

Փիհի. Շոնի. Կոհի: — Մեր անտառներու մայր ծառերն ասոնք են. բուն լենետական կուենին ոչ մի տեղ չեղ զանուիր գաւառիս մէջ: Բառարանիս մէջ բացայայտ մեկնած ենք զասոնք. ուստի աւելորդ կը համարինք յառաջ բերել: Բարերդ չունի մայր ծառոց անտառներ. բասեն զըկուեցաւ Աղջանու ընդարձակ մայրին, իսկ Սպեր մեղի պէս կ'անուանէ այն ծառերս: Բարերդ մեղի չետ կ'անուանէ նաեւ բազմաթիւ ծառերու անունները, ինչպէս՝ կոմնատեւշ, լանորի, մանէ, հացի (խոյցի) եւն. բայց չունի պարզ ծառեր, որոնք աւելի խոր եւ մութ ծամկեները միայն յառաջ կու գան: Ասոնց եւ նմանեաց մասին տեսնելու է մեր բառարանը:

* * *

Այժմ անցնինք ուրիշ կէտի մը: Մենք ուշ մինք դրացի Թուրքերը. — ի նկատի կ'առնունք դրացի հովիտներու եւ առհասարակ Տայոց աշխարհի բնիկ այն տարրն, որ այսօր Թուրք կը համարուի, ուստի ոչ նորեկ գաղթականները: Ասոնց թը ըստութիւնը շատ հին չեղ բայց մեծ մաս մը նաեւ ոչ բոլորովին նոր, Գլխաւորաբար Ժէ գարուն՝ խլամացման արդինքն է, որուն պատմութիւնն ալ անձանօթ չեղ: Եթէ ոչ ամէն տեղ այնպէս արիւնալից էր այս խլամացունն ինչպէս ի համշէն, պակաս չեն եղած միւս հովտաց ալ նման պատճառներ. տեղ տեղ ի հարիկ ըստ երեւութիւն նաեւ զուտ դրամական — կամ ծանր տուրքի — խնդիր մը բաւական եղած կ'երեւայ, մանաւանդ այն տարրին մէջ, որ հայախօս մնալով ալ՝ վրական եկեղեցւոյն կը վերաբերէր²: Շարունակու-

րնդհանուր էր երկու տեսակն ալ. եւ նաեւ այսօր շատ տեղ այս ընդհանուր իմաստով կը գործածուի:

1 Կուտը բաւական տարածուած բառ մըն է: Հմման, ԱԱՀԲ, 324 Արարատի բարբառին՝ Կուտը անել. ընկոյզի կանաչ կեղեւը (պատպը) քայից հանել. (Կը մեկնէ Վրաց. կուտը, ընկոյզը): ՀԱԳԲ, 540 բաց ի իր խորրընց, կարնոյ և շաբէնի բառ. կը նշանակէ նաեւ իր Տիգիսի բառ. Կափալ, ընկոյզը՝ վրայի կճնպով միամինու: Տիգիսիցին կը մէն անկան կուտի նորին իուրիւլո (նորել.): Եւ նաեւ Կուտը ի կուտը (բիբ): Ամառեան կը համեմատէ քրդ. Խիլը (ընկոյզի մը. թիւ), Խիլը ֆուռ (ընկոյզն ի ինչպէս կ'ըսեն Սքամատա- թիւ, տես անդ, 337). իսկ մական խիլով կը մէկնէ հատու: Բոլորովին քրդերէնի համեմատ է Խոյի բարբառին խիլ: Իսկ սէրիանի, նուշի եւն կորիզի միջուկը: Այստեղ նկատի շենք առնուր գիտու: Եւ նման ձեւերը. (հմման, ԱԱՀԲ, 151):

2 Հմման, Յանը կուտից, այս կուտի գերին Հայոցը, Եկեղեցակարան Ժէ գարու: Հրա. կ. Կոստանեանց: Եջմ. կրիս կէսն Հայ աղքաւ, եւ կէսն իրուստ Վրացի. բայց

թիւնը պակաս չեղ եղած յաջորդ ժամանակներն ալ: Յամենայն դէպս, ինչպէս նաեւ այսօր տիպարներէն յայտնի է, ստուար թիւ մըն էր Հայ-Լաղերու, որոնք ակամայ-կամայ իսլամութեան հետ տակաւ սկսան մոռնալ հայ լեզուն: Սակայն այս թը ըստութիւնը շատ գանդաղ զարգացած ըլլալու է. եւ շատ տեղ նաեւ այսօր լիովին վերջացած չեղ: Այս ամէնը թողով ուրիշ տեղույթ՝ կը բաւէ հոս ըսել թէ մեր այս դրացի Թուրքերը, — անոնք որ լիովին թը ըբախսու եղած են —, տակաւին դործ կ'ածեն հայերէն շատ բառեր: Այսպէս՝ իսլամութիւնը, հունականը, գուիկ (պուղապայ) = գուիկ կամ քուիկ ցորեն), իւստ (կամ), խոպան, ամրէն, ածէն (պուղապայ ցորեն), լուսն, շամիչ, իւրին, ածէն (պուղապայ ցորեն), լուսն, շամիչ, իւրին, ածէն կէթմէգ ընել), իւստ (պաղմագ, նայիլ), բանջար, իւրին, իւրին, ածէն կէթմէգ ընել), լուսն, շամիչ, իւրին, ածէն (պուղապայ մը), լուսն, շամիչ, իւրին, ածէն եւն. — յիշելու համար շաբը մը՝ խառնին ամէն կարգի բառերու: Այն տեղերն, ուր հայ բարբառին եւ նաեւ բարուց աղդեցութիւնն աւելի հզօր մնացած է, տակաւին յաճախ կը լսուին այսպիսի յատուկ անուններ՝ կոստանտինոլիք, կիրակուսիք, Ավետանուակ, կամւալուք, Փափէկիւսիք, կոմակուսիք, Պատառակուսիք, Ուղարիւսիք, Զորիւսիք, Սպառուսիք, Խամսանէնը (անշուշտ Խամսն եպիսկոպոսի անուննէն) եւ այն: Միովլ բանիւ տակաւին այսօր կայ բաւական միթերը մը Տայոց աշխարհի հին գաւառաբարբառին՝ նաեւ այս ժողովզերան քով: Բնական է որ ջանացինք օդտուիլ ասկէ, որչափ հնար էր մեղի եւ մատչելի¹:

Հայէ լեզուն եւեն: «Ծանր խարած» եղած կ'ըսէ ՈՂԲ (= 1643) տարին, եւ անոր իր հետեւութիւն՝ «Եւ երկրիս Վասպէին ամենայն յերկուցեալք ի յահէ խարածին դարձան յօրէնս Մահմետին: Վաշուշտ սահարանէն զստ պակասած չեն միւս ծանօթ միջոցները: եւ հողն արդէն

1 Գաւառաբարբառի մ'այսպիսի մնացորդաց ուստի մասիրութեան համար անհրաժեշտ էր յիւեալ Աթքա- տաղուել: Ասի՞ ինչպէս ծանօթ է անհնար է, իսլամական կրօնից ազգեցութեամբ: Խոյն այն բազմաթիւ Աթքութերնու, որոնք շման մէջ են դիվլս հետ: (որ շմակայից համար կենդրոնի կիրքն առնուլ պկասած էր:) եւ որոնք են զիս զիս ամէն կարգի պիտոյից փոխարիշներն եւ այլեւս այլ ծանօթ մատուցանողները, իրենց անընդհատ դրբանիթ կամ թը ըստութեամբ: Եւ ուղարկ կամ թը ըբախսու կենդրոններու հետ ծառայութեամբ եւ գարձեալ իրենց զիսուրական յամափառ աւելի մէջ ազգեցութիւն կրած են նաեւ լեզուի մասին — քան խոր ինկած էւ կզկացեալ զիս զիս պիտոյի նշանը և ասոնք՝ մանաւանդ ուստիականի մը եւ ուղեւորի մը հանդէպ զանք մը կը ցուցինքն աւելի թը ըստութեամբ: Եւ ուղեւորի մը այսպէս կը կարծեն ըլլալու էր:

Դարձեւալ գիւղիս մէջ որմնաշէններն ու առարձադործները վրահայ ծագումով ծովաբոցի “թուրքեր” են, որոնք գիւղէս երկու աւուր ճամփայ հեռաւորութեամբ Վէրծան (Վրէժհան) գետոյն վրայ կը հնակին, Ճորոխի մօտ: Ասոնք կը գործածեն շատ բառեր, որոնք կամ հայերէն են եւ կամ — երբ նաեւ նախնաբար օտար, — հայացի ձեւ մ'առած են, եւ որոնք գոնէ մեծ մասամբ՝ անշուշտ արդէն կը գործածուէին իրենց նախնիքներէն, երբ տակաւին հայախօս էին: Մենք զառնք բոլորն ալ — նոյն արուեստից վերաբերեալ — անցուցինք մեր բառարանին մէջ անխտիր: Օրինակի համար՝ տախտակ ձեւելու մեծ սղոցը կ'անուանեն պար կամ Խոյը (Հմմտ. Խոյ), Խոյնքի: — Քար կոտրելու կամ ձեղքելու մեծ մուրճը Հարուսու. — անոր փոքրը՝ մէկ ձեռքով բանեցընելու համար՝ մաշայ. — Քար փոքրելու երկաթը՝ ական տալու համար՝ մարտիք. Փոքր հերիւնը, որով տախտակներուն վրայ զարդեր կը հանեն՝ ուսումնայ եւն: Նոյնպէս կը գործածեն Քըլը, Խոյնիւ, Խոյու, ուշ եւն:

Բնական է որ թէ ասով եւ թէ վերջապէս այսպէս կամ այնպէս մեր բառարանին մէջ հիւրնեկալած ենք նաեւ շաբք մ'օտար բառերու: Մենք այս նկատմամբ քայլ մ'ալ աւելի յառաջ գացինք, եւ բառարանին մէջ առ ինք նաեւ այնպիսի տաճկերէն (պարսկ., արաբ.) բառեր, որոնց միշտ համազօր բայցատրութիւնները չունինք գտառարարբառին մէջ, մաս մ'առ հասարակ հայերէնի մէջ, եւ գարձեալ բառեր՝ որոնք սովորական գործածութեան մէջ են: Զոր օրինակ՝ Քէֆ, հալու, հարամ, գետապու, իլլաֆ, մաշայ, մաշայ, մաշայ, հալ էնէլ, նաև էնէլ, ուսումնայ (սուլզան էնէլ) եւն: Կը յուսանք սակայն թէ մեր բառազիքն ուսումնասիրովները պիտի գտնեն որ այս մասին շատ չափաւոր սահման մը գծած ենք:

Դրացաւ ի

ԽՈՅԾՈՒՅՈՒՆԻՐ, ի ՄԻՒՀՅԹԱԴ

Հ. Մ. ՀԱՅԵԱՆ

1908—1914:

Դիտողութենէ, շատ աւելի հայախառն բարբառ մը կը խօսին: Այս իրերը բնականապէս միշտ փոփոխելու եւթակայ են, եւ հայ բարբառի մնացորդը անընդհատ կորսուելու վասնդի ներեւել կը մնան:

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ԳՐԻԳՈՐԻԱՆ ԱՂՋՄԱՐՑԻ

Եթէ լնդ պայտառութիւն երկու հիմք Հայաստան աշխարհին, ընդ օդոցն զուարթութիւն, ընդ պատշարերութիւն երկին, ընդ պատիկն եւ սուր հանձար բնակչացն եւ ընդ չերմաշիմն եռանդուն մուաց նոյանցիցին, հարկ է առել թէ նշանաւոր յցի էին մերքն յերգս վեպասանութեան, զի այնպիսի ինչ վայրք են մուսայիցն գտառք:

Կարարագիր ուսմանց 87:

Հին Ալասպուրականի թագաւորութեան մէջ՝ բղնունեաց ծովու յարածուփ ալիքներէն կը բարձրանայ դարերէ ի վեր պատմական աստուածապահ կղզեակն Աղմամար, “որ վայել չացեալ ունի զգեղ վայելութեանն ամրացեալ ալեօք եւ պարսպիսալ իրուխտացեալ կոհակօք¹: Երբեմն անուանի իրերեւ անքայթ բերդ, ապա եպիսկոպոսանիստ քաղաք եւ նշանաւոր ուխտավայր, երբ գագիկ Արծրունի կանգնեց հնա Ս. Խաչի հոյակապ հիեղեցին: Կղզւոյն նշանակութիւնն աւելի մեծցաւ երբ ժբ դարէն ի վեր տեղոյն ժառանգներն սեպհականեցին իրենց տան կաթողիկոսական տիտղոս: Թէեւ Սելջուկն եւն ապա Օսմանեան տիրապետութեան ժամանակ՝ երկրին քաղաքական անկախտութիւնն բարձաւ եւ անտեսապէս ինկաւ աշխարհը, բայց ժեւ եւ ժաջ գարերուն կրկին ծաղկեցաւ մտաւոր կեանքը Աղմամարայ եւ շրջակայից մէջ, երբ Զաքարեանք եւ Գրիգորիսեանք կը բազմէին կամողիկոսական աթուին վրայ, երբ անապատք լի էին սրբակրօն միայնակեացներով եւ Յակոբ Արծիկէացի, Գրիգորիս, Զաքարիա Գնունեցի, Քուչակ... մուսայից պարին մէջ կը հնչեցնէին իրենց լարերը:

Կղզեակիս պարգեւն է Գրիգորիս Աղմամարցի, սերած անոր թագաւորազարմ ժառանգութիւնն, ծնած անոր յարածուփ ափանց վրայ, ամած եւ սնած անոր յորդաջուր ջրերէն եւ քաղցրաշունչ զեփիւուէն:

Շննդավայրին զուարթ բնութիւնը, իր անհատին վարփուն երեւակայութիւնը եւ նպաստաւոր պարագայք յառաջ բերին իր մէջ կիրթ, փափուկ եւ զգայուն անձնաւորութիւն մը, որ կատարեց նշանակալից գեր իւր դարուն. ոչ այնչափ գործնական ասպարէզի վրայ իրեւել կաթողիկոս՝ որուն սահմանուած էր անդստին

¹ Գրանիել Աղմամարցի ի վերջ թուվմ. Արծրունեց)